

Бачинська О.

Задунайські Запорожці у вирі російсько-турецької війни 1806-1812 рр.

В статті розглянуті питання, пов'язані зі становищем Задунайського Коша в період російсько-турецької війни 1806-1812 рр., показана участь задунайських частин у бойових діях в складі турецької армії, з'ясовано, що значна частина козаків продовжувала займатися рибальством у дунайських гирлах і перебувала на довоєнних місцях проживання, центральним з яких залишалось селище Катирлез.

Bachinska H.

TRANSDANUBE ZAPOROZHIAN COSSACKS IN THE VORTEX OF THE RUSSIAN-TURKISH WAR of 1812

During the Russian-Turkish War of 1806-1812 the Transdanube regiments are shown to have participated as a part of fighting strength of the Turkish army. It was proved that a considerable number of Cossacks continued fishing in the Danube delta and resided in the pre-war area, the center of which was the village of Katyrlez.

Перебування запорожців в межах Османської імперії – одна з цікавих сторінок в історії козацтва. Активні дослідження даного питання розпочались з 90-х років ХХ ст. Через брак необхідних джерел наявні монографії, дисертаційні дослідження та статті [1;6;16] залишають чимало недостатньо розроблених аспектів з історії так званих турецьких або задунайських запорожців. Одним з таких аспектів є становище задунайців під час російсько-турецької війни 1806-1812 рр. та їх участь у військових діях на боці турецької армії.

Напередодні війни Січ задунайських козаків знаходилась в селищі Катирлез (Сфинту Георге), інші поселення – на територіях, що відвів їм султанський уряд “в округах Кілійському та Аккерманському”, місцях “нижче Старої Кілії на острові в житлах некрасівських, звідки браїловський паша вигнав некрасівців [9] і поселив запорожців” [1, с.37]. Некрасівці в складі військ ізмаїльського паші Пеглевана здійснили напад на Катирлез і спалили житла запорожців, багатьох порубали. Внаслідок таких подій задунайці змушені були перебратися до Браїлова під захист браїловського паші. Про це збереглося чимало свідчень, як російських розвідників, так і самих задунайців. Більшість дослідників вважають, що це сталося у 1805 р. і призвело до знищення Катирлезької Січі, однак частина науковців датує її ліквідацію або 1806 р., або 1812 р. [1;6;15;16].

В листопаді 1806 р. російські війська перейшли дністровський кордон (офіційно Туреччина оголосила війну Росії 18 (30) грудня) і в середині грудня вийшли на Дунай, де розташовувались оселі задунайців. За даними російської розвідки мобілізовані частини козаків знаходились в браїловській окрузі під загальним керівництвом назиря Ахмет-паші, безпосередньо розміщувались в Браїлові, Рущуку, Галаці, Ізмаїлі, Кілії, островах Дунайського гирла, входили до турецької річкової флотилії. Задунайці відрізнялись високою боєздатністю і, що, особливо важливо, знанням зручних таємних переходів через Дунай [1, с.39, 45].

Керував мобілізованими частинами козаків кошовий отаман Гнат Коваль, який був обраний на цю посаду в 1805 р. або в 1806 р. Він перейшов за Дунай після зруйнування Запорозької Січі в 1775 р. Подальші відомості про нього з'являються лише з 1803 р., коли він, ще як полковник з “почесними козаками” прийшли до російського консула в Галаці з'ясувати положення амністії, яку оголосив російський уряд тим, хто зайшов за кордон. З липня 1804 р. Гнату Ковалю російські чиновники надсилають листи через спеціальних агентів для того, щоб “викликати його з іншими товаришами до Росії” (але в листах його називають чомусь козаком Батуринського куреню) [1, с.37-38; 15, с.299-300]. 13 грудня 1806 р. новоросійський генерал-губернатор Е.Й.Ришельє звертався до нього, вже як до кошового отамана, з закликом перейти до Росії і від імені Олександра I обіцяв “на Кубані землю, права, привілеї і переваги кожному чину запорозькому” присвоїти. Звернення мав передати задунайський старшина Трохим Гайдабура [1,с.40; 15,с.301-302].

Разом з кошовим отаманом в Браїлові знаходилась старшина, зокрема, писар Данило Білий і духівництво [13,ч.3,арк.4]. Значна кількість задунайців перебувала в Ізмаїлі. Вже в листопаді 1806 р. близько двох тисяч запорожців з Ізмаїла були переведені до Браїлова, а частина продовжувала залишатись у фортеці. До Браїлова за наказом назиря стягувались й інші задунайські частини з різних міст і фортець, зокрема, Кілії, Вилкового, Галаца, Бальчика, Мачина. Серед “запорозької команди” Браїлова були Дем'ян Куцуба, Яків Бойченко, Семен Дубина, Онисим Губа, Кирило Безпалько та інші. Всього запорозький гарнізон Браїлова навесні 1807 р. нараховував від 1000 до 1500 козаків. У задунайців зберігалась адміністративно-управлінська структура,

поділи на курені та інші атрибути січового козацького устрою [14, арк. 16 зв.; 4, с. 21-22 зв.; 5, с. 5-10 зв.]. Можна також припустити, що тут знаходився Задунайський Кіш, а Катирлез продовжував залишатися центром задунайців, хоч і не був відновлений як Січ через війну. Перебування в цей час задунайських рибалок в “урочищі Катирлез” підтверджується біографічними даними козаків [3; 4; 5]. О. Рябінін-Скляревський теж вважав, що Січ задунайців напередодні та під час війни залишалась на старому місці [15, с. 301].

З початком війни в лавах задунайців відбувся розкол на дві партії – одна трималась турецької, інша – російської орієнтації. Російське командування постійно зверталось до тих, хто вагався і не наважувався на перехід, використовуючи, як таємні листування, так і офіційні заклики. Зокрема, прикладом першого може бути згадане вище листування і діяльність духівництва. Так, за свідченням задунайця Дмитра Капіноса в Січ пришли три ченці, відправили в січовій церкві службу та оголосили, що “Росія вступає у війну з турками і кинули у церкву прокляття, хто з запорожців не залишить турецького володіння і не повернеться до Росії, наважиться підняти зброю проти Росії буде проклятий”, після чого він з 300-ма запорожцями наступного дня на човнах прибув до Херсона, “інші запорожці залишились за Дунаєм, та вступили на службу до турків у фортеці й усі майже знаходились при гарматах в турецькій армії”. Залишився, за його свідченнями й кошовий Коваль [18, арк. 344-345].

Одним з дійових засобів російського командування стало штучне формування волонтерських команд у складі російської армії і, зокрема, так званого Усть-Дунайського Буджацького війська за зовнішніми ознаками схожого на колишнє Військо Запорозьке. Його організація розпочалась у грудні 1806 р. і вже відразу в Кілію перейшли 60 задунайських запорожців, в тому числі 11 з турецького гарнізону Ізмаїла, а через декілька днів з Ізмаїла перейшов вищезгаданий Трохим Гайдабура зі 103 козаками, а за ними отаман Іван Губа “з козаками на чотирьох човнах” [1, с. 40-41]. Зауважимо, що перехід козаків міг бути спровокований негативним ставленням до них і войовничою діяльністю ізмаїльського паші Пеглевана [8, с. 100-101; 11, с. 45, 140-156].

Особливе занепокоєння в лавах турецьких запорожців сталося після оголошення маніфесту 18 лютого 1807 р. з запрошенням задунайців у військо. 20 лютого його затвердив Олександр І. Центрами формування війська оголошувались Галац та Кілія. Розташування усть-дунайців в Галаці мало

вплинути на їх товаришів – турецьких запорожців, і допомогти залучити їх на російський бік, а особливо тих, що були в Браїлові. Задунайський запорожець Василь Завірюха згадував, що писар, який читав маніфест, “робив трактування його не в кращий бік. Втім, козаки писарю не повірили і хотіли втекти до російських військ, але зробити цього не могли, оскільки завжди знаходились під міцним караулом” [13, ч. 4, арк. 43]. Протягом 24-28 лютого 1807 р. з Браїлова до Галацу перейшло 13 козаків. Подальшу динаміку втеч з браїловської “запорозької команди” дозволяє установити “Список учиненный в Коше Усть-Дунайского Буджацкого войска о состоящих в оном на службе казаках” в серпні 1807 р. Так, протягом березня з Браїлова втекло і записалось до війська 168 козаків, в квітні – 54, травні – 69, червні – 26, липні – 12, серпні – 6. Всього 348 осіб [4, арк.19-71 зв.]. Найбільша кількість козаків перейшла, як бачимо, в березні. Саме в цей час дала наслідки діяльність задунайських осавулів Романа Согутчевського та Романа Циганки, значкових товаришів Гаврила Вареника та Дем'яна Чернобая, які вели переговори з російським командуванням про створення Усть-Дунайського війська і вийшли із-за Дунаю після оголошення маніфесту [3]. В травні до усть-дунайців перейшли задунайський військовий писар Данило Білий та ієромонах Гервасій [1, с.46]. В зв'язку з цим, свідчення Василя Завірюхи про те, що при оголошенні маніфесту писар трактував “не в кращий бік” виявляються надто дивними. Поясненням такої поведінки Данила Білого – одного з головних задунайських старшин, ймовірно, може бути небажання викликати підозріння турецької влади або кошового отамана в проросійській орієнтації і можливості втечі до Росії, що могло призвести до страти його як зрадника. Про страх обвинувачення свідчить задунаєць Прасковій Целіков, який вирішив перейти до усть-дунайців в Галаці та “інших до цього підмовляв”, а коли це стало відомо кошовому він швидко втік [14, арк.16].

У квітні 1807 р. відбулася одна з перших сутичок задунайців з їх колишніми товаришами з Усть-Дунайського війська: внаслідок боїв козаків Івана Губи з турецькими суднами під Ізмаїлом в полон потрапили 32 “турецьких запорожців”. В той самий час турки полонили 15 усть-дунайців, які перейшли р. Серет, щоб захопити худобу ворога, їх “привели до начальника і він наказав зарахувати їх” до запорозької частини в Браїлові [1, с.45-46].

В 23-24 травня 1807 р. загін генерала Н.М.Каменського атакував 5-тисячне військо браїловського паші, який не очікуючи появи російських військ вийшов з фортеці. Війська паші перебували під прикриттям браїловської залоги. Внаслідок боїв загинуло і поранено 2 тисячі вояків паші,

в полон потрапило всього 23, серед них ага і секретар назиря [11, с.159-162].

Незабаром (з 10 липня 1807 р.) задунайці дізналися, що Усть-Дунайське військо було ліквідоване урядом, який мотивував це виникненням масового руху селян в придунайські землі за “козацькою волею”. Під час ліквідації селян-втікачів мали заарештовувати і повертати до Росії, колишніх задунайців і чорноморців відправляти на Кубань. Частина усть-дунайців втекла до турецьких запорожців, а інші через депутатів Р. Сोगутчевського, Г. Вареника, Д. Чернобая вимагали оселення в придунайських степах і надання привілеїв [17, с.123-125].

12 серпня 1807 р. між Росією та Туреччиною було укладено Слободзейське перемир'я, що тривало до березня 1809 р. В цей період запорожці, як у Браїлові, так і в інших місцях займались рибальством або виконували різноманітні доручення місцевих турецьких чиновників. Наприклад, задунаєць Герасим Шатковський проживав у Катирлезі, потім знаходився в Браїлові, звідки супроводив Юсуф-пашу (з 1810 р. командуючий турецькою армією) до м. Бараджі, потім до Анатолії в м. Харпут (на батьківщину паші), а згодом до м. Белабу, де залишив пашу, пішов у м. Адріанополь, а у 1808 р. повернувся до Браїлова і записався до попередньої команди [5,арк.7]. Використовували час перемир'я для рибальства Василь Головченко, Іван Таран та інші [3;5].

Після відновлення бойових дій в березні 1809 р. російські війська оволоділи Ісакчею, Тульчею, Бабадагом, Мачином, Ізмаїлом, розпочали облогу Браїлова. Чимало з задунайців Браїлова почали переходити на бік росіян. Це зумовлено було багатьма причинами: небажанням битися з росіянами; не задоволення турецькою адміністрацією, що більше року не виплачувала гроші за службу (по 6 левів на місяць); свавіллям і зловживанням турецьких феодалів. Серед тих, хто протягом квітня 1809 р. втекли з браїловської команди до Галацу були задунайці: Йосип Білий з 14 товаришами, Василь Майстренко, Яків Понамарьов, Іван Чорноморець, Михайло Дубовенко та інші [4;5]. Частина їх була зарахована до 9-го чорноморського козацького полку Г.К.Матвеева. Як не дуже надійних та “хитких”, їх розмістили на козацькі судна окремо один від одного серед “надійних” чорноморських козаків і під особливим наглядом начальників [1, с.48].

Аналіз біографічних даних козаків, які переходили до російських частин протягом війни, дозволяє твердити, що, перш за все, це були молоді люди, здебільшого, не козацького походження, які недовго перебували в козацтві, а

записались до нього внаслідок тривалих блукань по Бессарабії та Добруджі. “Старі” дніпровські запорожці та старшина, як правило, переходили на російський бік під час формування Усть-Дунайського Буджацького війська, коли невизначеність становища з Січчю та їх подальшого перебування в Туреччині змушували шукати для своїх родин землі для постійного оселення. Однак російська адміністрація протягом 1807-1814 рр. не змогла вирішити питання з їх оселенням, наданням обіцяних прав і привілеїв, що припинило подальший вихід задунайців [3;4;5].

21 листопада 1809 р. турецькі війська в Браїлові капітулювали. 55 задунайців перейшли на російській бік незважаючи на те, що могли піти разом з турецькими частинами. Їх не зарахували до 9-го чорноморського козацького полку, тому що там було “таких вже багато”, і їх відправили на Кубань [1,с.48].

З Браїлова задунайська команда перейшла до Рущука. Очолив задунайців під час переходу до Рущука кошовий отаман Семен Кальниболоцький (ім'я Гната Ковалю зникає в наявних документах). В липні 1810 р. становище залоги стало досить складним. Після невдалої спроби захопити Шумлу, російське командування вирішило оволодіти Рущуком. До фортеці підійшов загін генерала О.П.Засса і на протилежному березі росіяни установили батарею для обстрілу фортеці. За планом турецького командування запорожці мали нейтралізувати цю батарею. Розуміючи, що їх чекає неминуча смерть під час виконання цього завдання, козаки, за свідченням задунайця Ананія Коломойця, домовились з росіянами стріляти один в одного холостими набоями [7,с.53-54]. Повірити в це важко, адже 26-29 серпня полковник Берлір, який командував батареєю та однією з частин російської флотилії атакував і потопив декілька турецьких човнів з Рущука, а екіпаж полонив [12,с.220-221]. Становище залоги Рущука ще більш ускладнилось й тим, що майже одночасно 26-27 серпня в битві під Батином (Батинулою) був розгромлений 50-тисячний корпус турецьких військ. В полон потрапив трибунчужний паша Ахмет та близько 5 тисяч чоловік, захоплено 176 прапорів, одна булава, 14 гармат тощо [12,с.220-221]. 15 вересня 1810 р. Рущик був взятий російською армією.

Внаслідок перемир'я в 1811 р., а потім підписання Бухарестської угоди в 1812 р., Бессарабія була приєднана до Російської імперії. За Бухарестським миром кордон проходив по Кілійському гирлу Дунаю; у 1817 р., після спеціальної угоди з Туреччиною – по Сулінському, острова Леті та Четал ставали нейтральною зоною, звідки мали виселити всіх запорозьких рибалок до Сулінського гирла, де не було для них зручних місць для рибного лову і відомих торговельних міст, таких як Ізмаїл і Кілія. Зауважимо, що установлення кордону в гирлах Дунаю зустріло опір населення, як з

російського, так і з турецького боку. Так, некрасівські козаки і турецькі запорожці, яким допомагали місцеві жителі Вилкового з “криками, лайками і глузуваннями” ламали установлені прикордонні межі [9, арк.56,159].

Після завершення війни Січ в Катирлезі задунайці не відновили, хоча вже й почали будувати нову церкву, а вирушили на некрасівські поселення і зайняли їх головний центр – селище Великий Дунавець на Георгіївському гирлі, де і заклали Січ.

Таким чином, під час російсько-турецької війни 1806-1812 рр. задунайські запорожці зберігали власне козацьку адміністративно-управлінську структуру, Кіш зі старшиною знаходився в Браїлові, а потім у Рущуку, їх військові частини брали активну участь у бойових діях, значна частина козаків продовжувала займатися рибальством у дунайських гирлах і перебувала на довоєнних місцях проживання, центральним з яких залишалося селище Катирлез.

Література та джерела:

1. Бачинський А. Д. Січ Задунайська. 1775-1828 рр.: Історико-документальний нарис. – Одеса: МП “Гермес”, 1994.
2. Державний архів Одеської області (ДАОО), ф.1, оп.190, спр.138 за 1824 р.
3. ДАОО, ф.1, оп.214, спр.15 за 1817 р.
4. Державний архів Краснодарського краю (ДАКК), ф.250, оп.2, спр.151.
5. ДАКК, ф.250, оп.2, спр.167.
6. Каюк С. (Могульова С. М.). Задунайська Січ (1775-1828 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 /Дніпропетровський держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 1999.
7. Кондратович Ф. Задунайская Сечь [по местным воспоминаниям и рассказам] // Киевская старина. – 1883. – Т. 1.
8. Котляревський І. П. Повне зібрання творів. – К., 1953. – Т.2.
9. Національний архів Республіки Молдова, ф.2, оп. 1, спр. 220.
10. Некрасівці були донськими козаками-старообрядцями, які брали участь у повстанні Кіндрата Булавіна і після його поразки на чолі з отаманом Гнатом Некрасовим пішли на Кубань, в 40–70-х роках XVIII ст. через внутрішні суперечки та політику російського уряду вони почали переселятися на Дністер і пониззя Дунаю. У 80-х роках їхня кількість збільшується і вони офіційно отримують дозвіл турецького султана на поселення у дунайських гирлах. Активна розбудова Січі задунайцями у 90-х рр. XVIII-початку XIX ст. і пов'язаний з тим перерозподіл земель, як засіб існування, мав призвести до конфлікту з некрасівцями. Значення мала не лише вигідна земля у дунайському гирлі, плавні, рибні лови, але й не останню роль відігравали і різні релігійні конфесії запорозьких і некрасівських козаків. Доки турецький уряд не звертав уваги на відносини між задунайцями і некрасівцями, стосунки між ними дійшли до кривавих розправ.
11. Петров А. Война России с Турцией 1806-1812 гг. Т.1: 1806–1807 гг. Михельсон и Мейендорф. – С.Пб.: Воен. тип, 1885.
12. Письмо командующего Днестровской армией генерал-лейтенанта Н.М.Каменского митрополиту Гавриилу // Кишиневские епархиальные ведомости. – 1873. – № 4.

13. Російський військово-історичний архів (РДВІА), ф. 14209, оп. 165, зв. 25, спр.58.
14. РДВІА, ф. 14209, оп. 165, зв. 25, спр.60.
15. Рябінін-Скляревський О. З життя Задунайської Січі // Невичерпні джерела пам'яті: Зб. наук. статей, матеріалів і републікацій. Т. II: Задунайська Січ. – Одеса, 1998.
16. Сапожников И.В. Начало Задунайской Сечи: Дунайская паланка и Кош в Катырлезе (1776-1795) //Архів. Документ. Історія. Сучасність: Зб. наук. статей та матеріалів/ Праці Державного архіву Одеської області. Т.IV. Одеса: Друк, 2001.
17. Усть-Дунайське Буджацьке козацьке військо. 1806-1807 рр. //Козацтво на Півдні України. Кінець XVIII – XIX ст. / Автори-упоряд.: О. А. Бачинська та ін., гол. ред. В. А. Смолій. – Одеса: Друк, 2000.
18. Центральний державний історичний архів м.Києва, ф.245, оп.1, спр. 8, ч.1.